

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

ons lichaam droomt ons. Lacan stelt dat ons onbewuste gestructureerd is als een taal. Thys voegt eraan toe dat ons onbewuste ook gestructureerd is als een lichaam. Wij kunnen immers alleen maar denken en voelen in termen van ons lichaam. We hebben en we zijn een lichaam en in droom of in fantasie worden en blijven we ons lichaam.

Psychoanalyse en Cultuur beschouwt artistieke uitingen als equivalent aan associaties van patiënten. Willem Elias en Peter Verstraten schrijven onder meer over een schilderij van Gustave Courbet: in 1886 maakt hij een portret van een vrouw met ontblote vulva zonder hoofd. Het schilderij is zo realistisch dat de schaamharen bijna uit de verf steken. Courbet geeft het werk als titel *L'origine du monde*. Jacques Lacan koopt het werk en hangt het in een kastje. Tegenwoordig is het in het Musée d'Orsay te bezichtigen. Er zit een bewaker naast. Waarom is dat nodig? Het is toch gewoon kunst? De playboy wordt toch ook niet meer onder de toonbank verkocht? En schaamlippen corrigeren is geen taboe. Maar: de psychoanalyse maakt door de nadruk op het singuliere duidelijk dat de fantasie, de interpretatie van het lichamelijke, altijd gevaarlijk blijft. Rudi Laermans, hoogleraar sociologie, schrijft ten slotte een artikel dat de hele bundel inleidt: *Het culturele lichaam*. Wij mensen kunnen spreken, we hebben een bewustzijn. We beschikken over tekens die het ons mogelijk maken te denken en te voelen. Maar, als we spreken, lijkt het alsof de tekens die we gebruiken een in de werkelijkheid gefundeerde betekenis hebben. Niets in ons gevoel kan ooit veranderen, denken wij. Als voorbeeld citeer ik een patiënte uit mijn eigen praktijk: 'Als ik wakker word, denk ik altijd: Ik ben een meisje dat niet wil eten. Als ik niet eet, blijf ik altijd een meisje.' Er is heel lang in de therapie geen andere werkelijkheid dan deze. Tot het meisje op een nacht droomt over een Japanse visser met een buik vol vissen in een koud, glad bos. Haar vaste werkelijk-

heid van 'Ik ben een meisje dat niet eet' verschuift.

Het lichaam spreekt zoals het heeft leren spreken. Op een eigen wijze. Er zijn subjectieve werkelijkheden. *Als het lichaam spreekt* vertelt over al die werkelijkheden. Over de basis van ons denken en voelen. Baby's, kunstenaars, schilders en dromen vertellen ons over de fantasierealiteit. De fantasierealiteit die wij allemaal voor onszelf zo vanzelfsprekend vinden dat we denken dat het de enige echte is. De fantasierealiteit die gebaseerd is op een interactie tussen lichaam en geest. Een fantasierealiteit van waaruit we — misschien — iets kunnen veranderen in de gewone werkelijkheid. *Als het lichaam spreekt* is een verzameling artikelen waaraan alle — ook de hier niet besproken — auteurs zorgvuldig overdachte bijdragen leveren over de verhouding tussen lichaam en geest, over het cogito ergo sum en over het Ich dat vooral een körperlich Ich is. Over een verhouding die nooit helemaal precies kenbaar is, omdat we haar altijd weer een beetje veranderen. Het cogito ergo sum dat misschien wel veranderd moet worden in somnio ergo sum: ik droom dus ik ben ...

Klein met Lacan en Lacan met Klein

Bespreking van

.....
 Julia Borossa, Catalina Bronstein & Claire Pajaczkowska (red.) (2015). *The new Klein-Lacan dialogues*. Londen: Karnac. ISBN 978 1 78049 118 0, 312 pp., £ 26,99

.....
 JOS DE KROON

.....
The new Klein-Lacan dialogues zijn een vervolg op *The Klein-Lacan dialogues* uit 1997. Bij *The new Klein-Lacan dialogues* zijn andere redacteuren en andere schrijvers betrokken geweest op drie na: Catalina

Bronstein, Bernard Burgoyne en Robert Hinshelwood hebben aan beide uitgaven hun bijdragen geleverd. Wat maakt het zo boeiend om beide belangrijke theoretici van de psychoanalyse bij elkaar te bespreken in hun overeenkomsten en verschillen? Daar kom je al lezende wel achter. Je moet er wel een flinke *Ausdauer* voor hebben, want de teksten zijn niet makkelijk te consumeren en sommige zijn zeer moeilijk te begrijpen. Het boek is goed gestructureerd, verdeeld in elf delen die telkens een thema bespelen waarbij beurtelings de visies van Melanie Klein en die van Jacques Lacan aan de orde komen. Zo passeren de volgende onderwerpen de revue: het ego, het object, het lichaam, het trauma, de affecten, autisme en het symbolische. Het laatste deel bevat een historische impressie over vooral de verschillen tussen de Franse en de Britse psychoanalytische wereld. Michael Rustin legt hierin uit waarom de Klein-Lacandialogen zo moeilijk zijn, terwijl er zo veel overeenkomsten tussen beide denkers bestaan en er inmiddels zo veel inspanningen zijn gedaan een uitwisseling tussen kleinianen en lacanianen tot stand te brengen. Een reden — en zeker niet de belangrijkste — is dat het Lacan-archief niet erg toegankelijk is, omdat het streng wordt bewaakt door Jacques-Alain Miller, de schoonzoon van Lacan, die ook verantwoordelijk is voor de uitgave van de *Séminaires*. Door deze moeilijkheid is het niet eenvoudig de aanleidingen en bronnen van Lacans denken te achterhalen. In tegenstelling tot die van Lacan zijn de Klein-archieven voor iedereen toegankelijk; ze bevinden zich in het Wellcome Institute. Een andere reden van een haperende dialoog is van meer culturele aard en geeft in deze materie waarschijnlijk de doorslag. Hoewel Melanie Klein een immigrant uit Oostenrijk was, heeft zij haar ideeën grotendeels afgestemd op het Britse psychoanalytisch denken, dat wordt gekenmerkt door een empirische en positivistische oriëntatie met een zekere afkeer van abstracties en grote theorieën. De Fransen daarentegen zijn denkers en systeembou-

wers die zich als vanzelfsprekend verzetten tegen het establishment en de common sense. Een dergelijke attitude oefent doorgaans een sterke aantrekkingskracht uit op intellectuelen en kunstenaars. En dat is dan ook gebeurd met de ideeën van Lacan; filosofen en kunstenaars maakten deel uit van de kring die Lacan om zich heen verzamelde. Tevens heeft deze typisch Franse denkwijze met zich meegebracht dat de lacanianen zich niet zo druk maken om praktische aanwijzingen ten behoeve van de therapeutische praktijk, terwijl de kleinianen juist heel concreet zijn in hun klinische aanpak. Een derde, meer inhoudelijke moeilijkheid ten aanzien van de Klein-Lacandialogen is de nadruk die Lacan in zijn denken legt op de onmogelijkheden in het menselijk bestaan die terug te voeren zijn op de cesuur tussen woord en ding. Men moet zich daarbij realiseren dat het denken over het negatieve, het *niet zijn* en het onmogelijke al een lange traditie kent in het westerse continentale denken, van Kant tot Sartre via Hegel en Heidegger. Lacan ziet het negatieve evenwel niet als een nadeel, maar hij benadrukt juist de mogelijkheid tot vrijheid en creativiteit ervan. De thema's die in de Klein-Lacandialogen worden bespeeld zijn zoals boven genoemd van uiteenlopende aard, maar alle essentieel voor de psychoanalyse, zeker wanneer het gaat over stoornissen in de vroege ontwikkeling van het kind, zoals de psychosen en autisme, waarmee zowel Lacan als Klein zich intensief hebben beziggehouden. Laat ik er twee van naar voren halen: de objectrelatie en het symboliseren. Bij het theoretiseren van de objectrelaties vertrekken beide denkers vanuit Freuds drifttheorie. De drift heeft een bron, een doel en een object. Klein concentreert de psychoanalytische ervaring op de relatie van het kind met de borst van de moeder, dus op het object. Het beleven van de borst speelt zich af op de grens van de subjectieve fantasie van het kind en de objectieve werkelijkheid. Klein stelt dat de psyche van het kind wordt gevormd door een aanvankelijke

afwezigheid van het onderscheid tussen de interne drift en het externe object dat wel of niet bevrediging geeft, afhankelijk van de projectie van een goede of slechte ervaring van het object. Daarna vindt een introjectie plaats als het binnenhalen van een ervaring van de buitenwereld. Op deze wijze komt het ego tot stand als het resultaat van kwaliteiten van de relaties met de objecten. Bij Lacan daarentegen ontmoeten twee subjecten elkaar die eerst van elkaar gescheiden zijn, waardoor het verlangen naar een symbiotische versmelting ontstaat. Op dit punt wordt door Lacan het moeilijke begrip van het *object kleine a* geïntroduceerd, dat zowel object als oorzaak is van het verlangen. Het *object kleine a* is geen reëel object, maar een imaginair construct, dat in de lacaniaanse opvattingen een centrale rol speelt.

Zowel Klein als Lacan zien de relatie van het kind met de anderen om hem heen als het structurerend proces van de psyche. Klein ziet dit proces als de introjectie van aspecten van objecten die fysiek worden waargenomen en aanvankelijk niet worden gerepresenteerd omdat het kind nog niet over taal beschikt. Voor Lacan zijn objecten symbolische representaties van imaginaire constructies. Zij worden waargenomen als betekenaars vanaf het begin. Zij komen tot stand middels de dialectiek van een aan- en afwezigheid, terwijl voor Klein de oppositie van een goed en een slecht object (dat wil zeggen de borst) het betekenisproces voedt. Robert Hinshelwood vat de verschillen tussen Klein en Lacan als volgt samen (p. 87):

- Vanuit een kleiniaans standpunt is de motivatie een kwestie van liefde en haat; de lacanianen zien de motivatie vanuit kracht en hulpeloosheid.
- Voor de kleinianen is het agens het subject, terwijl voor de lacanianen het agens de externe Wet (de Naam-van-de-Vader) is.
- Wat betreft de semiotiek: bij Klein is er sprake van een inherente betekenis; bij Lacan komt betekenis van buitenaf via een systeem van betekenaars.

Het tweede thema uit *The new Klein-Lacan dialogues* dat ik wil bespreken is de symbolisatie. Voor zowel Klein als Lacan zijn symbolen containers voor betekenis, maar voor Lacan is de container belangrijker dan wat het bevat. De betekenaar heeft prioriteit boven het betekende. Lacan benadrukt dat de mens een subject wordt door te spreken. Het subject is een effect van het spreken. Melanie Klein beschouwde het spel van kinderen als een symbolische expressie van een gesublimeerde activiteit. Symbolisatie wordt bij haar op de eerste plaats geassocieerd met de identificatie en projectie en later met projectieve identificatie. Verder ziet zij het symbool als een gelijkstelling waarmee de dingen tegenwoordig gesteld worden aan elkaar. Voor Lacan is dat geenszins het geval. Een betekenaar is arbitrair en heeft geen voorafgaande vaste betekenis. Pas in een context, in relatie tot andere betekenaars komt betekenis tot stand. Zo is het onbewuste ook niet een voorafgaand gegeven dat in de kuur verwoord dient te worden, maar juist een effect van het spreken zelf en is dus een bijproduct van het manifeste spreken. De analyticus luistert naar het andere zeggen, dat zich tussen de woorden door aandient en veeleer datgene is wat niet gezegd wordt.

In *The new Klein-Lacan dialogues* worden de overeenkomsten en verschillen in het denken van Melanie Klein en Jacques Lacan besproken. De kwaliteit van de bijdragen is wisselend. Zo heb ik bij de drie hoofdstukken over het symbolische geen dialoog tussen de twee denkrichtingen kunnen ontdekken. De theorieën van beide denkers worden gewoon naast elkaar weergegeven zonder dat ze expliciet met elkaar worden vergeleken in hun overeenkomsten en verschillen. Bovendien zijn Lacan en Klein geen makkelijke auteurs. Klein neigt naar reïficatie, terwijl het ontstaan van de psychische processen een hoogst abstracte aangelegenheid is. Lacan lijkt eenzelfde beweging te maken van zeer abstract denken in zijn uiteenzettingen naar een steeds dichter te naderen werkelijkheid, waarbij

opgemerkt dient te worden dat we die werkelijkheid nooit geheel en al zullen kennen. Daar valt een cesuur.

Alles bij elkaar is *The new Klein-Lacan dialogues* een niet makkelijk te lezen boek dat hier en daar een verhelderend licht werpt op het denken van twee vooraanstaande theoretici uit de psychoanalyse, die een grote interesse deelden in het ontstaan van de menselijke psyche.

Tjerne

Bespreking van

Hein de Jong (2015). *Een psychoanalytische studie van poëzie — Geïllustreerd aan de Friessche Tjerne van Gysbert Japix*. Gorredijk: Bornmeer. ISBN 978 9 0561 53 618, 488 pp., € 39,50

MYRTHO VAN DEN HOEVEN-JACOBS

In een dikke pil van ruim vierhonderdvijftig bladzijden gaat Hein de Jong in op het belangrijkste gedicht van Gysbert Japix (de Friese Vondel): zijn debuut *Friessche Tjerne* uit 1640. De Jong benadrukt hoe waardevol het is om poëzie te lezen en te herlezen, op je in te laten werken en te proberen het intersubjectieve veld aan te voelen. Hij laat daarmee zien dat de literatuur en de psychoanalyse dezelfde oorsprong hebben: beide zijn gericht op psychische realiteiten, menselijke drijfveren en beide interpreteren taal en teksten.

Het gedicht wordt zeer grondig van alle kanten bekeken, bestudeerd en doorgelicht, wat soms maakt dat je je afvraagt waarom je hier überhaupt bent ingedoken. Een boek kun je wegleggen en ook weer oppakken om vervolgens, in dit geval, te ontdekken dat als je je openstelt om de taaiheid aan te gaan, je wordt meegesleept in het proberen de binnenwereld van de hoofdpersoon van het gedicht, de Friese boer Tjerne, te gaan begrijpen en te ervaren. Door de tijd te

nemen komen er alsmaar meer associaties naar boven en je wilt het boek dan even wegleggen om die in je om te laten gaan en erover te mijmeren.

Waarom nou juist in die ene regel niet gerijmd? Wat betekenen de verschillen tussen simpelere en complexere taal? Gaat het om werkelijk lijden of om onechte emoties? Wat maakt of iemand wel of niet zijn innerlijke probleem uit de weg gaat? En wel of niet zijn eigen kwetsbaarheid laat zien? Zowel de preoedipale kinderfantasieën als oedipale thema's komen uitgebreid aan bod. Er is veel oog voor het vermogen van de hoofdpersoon om te regrediëren en voor de ontwikkeling die hij daardoor in het gedicht doormaakt.

De *Friessche Tjerne* lijkt te gaan over menselijke zwakheid en kracht vanuit creativiteit. De complexiteit van de innerlijke dynamiek van de hoofdpersoon ontvouwt zich langzaam maar zeker. De Jong interpreteert de verschillende lagen in het gedicht, waarbij hij ook gedachten heeft over de invloed van verschillende tijden (Griekse tragedies, de christelijke cultuur). Vervolgens toetst hij deze weer aan de tekst, daarbij uitgebreid gebruikmakend van de moderne vakliteratuur. Voor De Jong staan het innerlijk conflict en de verscheurdheid van Tjerne, die zich groot houdt en niet weet waarom hij zich zo kwetsbaar voelt, voorop.

En passant legt de Jong het een en ander over poëzie uit. Zoals het poëtisch gehalte, waaronder hij de intensiteit van interactie tussen het gedicht en de lezer verstaat. De regels van een gedicht kunnen worden gezien als een horizontale verbinding, herhalingen als een verticale verbinding. Samen vormen zij een structuur die hij het weefsel van het gedicht noemt. Volgens de Jong is het schrijven van poëzie een uiting van een proces van afkering van normaal taalgebruik om een individuele ervaring van vroeger of van het heden in het nu te beschrijven met de taal die verwant is aan de magische taal van het kind.

Het is niet nodig om iets te weten van de Friese cultuur of taal om het boek te kun-